

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

КУРГАНИ IV ст. до н. е. БІЛЯ ХОЛОДНОГО ЯРУ ПОБЛИЗУ м. СМІЛИ

Серед пам'яток скіфського часу на лісостеповому правобережному Придніпров'ї, досліджених ще в дореволюційний час, великий інтерес становить група курганів біля Холодного Яру, поблизу м. Сміли, досліджена О. О. Бобринським в кінці минулого століття¹.

Незважаючи на те, що окремі предмети з інвентаря поховань цих курганів добре відомі в археологічній літературі, воли ще знайшли досі ще правильного висвітлення.

За окремими деталями поховальних споруд, наприклад, круглою в плані формою могильних ям, яких під одним насипом знаходили від двох до чотирьох, а також за окремими деталями обряду, наприклад, положенням в одній з могил кістяка на боці, із зігнутою ногою, О. А. Спицин відніс частину курганів біля Холодного яру до групи перехідних від епохи бронзи до ранньоскіфського часу².

Окремі речі з інвентаря поховань дали дослідникам підставу твердити про раннє проникнення в лісостепове Придніпров'я предметів ассирійського походження, або ж ранніх виробів Ольвії та інших грецьких міст Північного Причорномор'я. На цій підставі ряд курганів було віднесено до ранньоскіфського часу.

Частина ж курганів за рядом ознак датувалася значно пізнішим часом.

Для підтвердження висловлених припущень дослідники посилалися на весь інвентар поховань, не провівши, проте, його аналізу, що призводило до неправильних висновків.

Біля Холодного Яру знаходилося 25 курганів середніх (висотою до 1,4 м) та малих (висотою від 0,5 до 1,0 м) розмірів. Всього тут було розкопано 14 курганів, з яких 8 належали до скіфського часу і мали в собі від одного до чотирьох окремих поховань. Речі з цих курганів збереглися частково в Київському історичному музеї, а частково — опубліковані О. О. Бобринським, що і дає цілковиту можливість уточнити їх дату.

Найбільш показовим з цієї групи є курган 20. Невисокий насип його (близько 0,9 м) перекривав три могильні ями, розташовані недалеко одна від одної — по лінії північ—південь. Всі три могильні ями збереглися непограбованими. Зверху вони були прикриті дерев'яними дахами, мали круглу в плані форму і розширювалися до дна.

Центральна могильна яма діаметром 4,5 м і глибиною 1,5 м містила парне поховання. Посередині могили лежав кістяк жінки у витягнутому положенні на спині, з простягнутими кінцівками, головою на захід. В ногах перпендикулярно до першого лежав другий кістяк на правому

¹ Смела, т. I, стор. 68—97.

² А. А. Спицин, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 91.

боці, спиною до першого. Права нога його зігнута в коліні. Кістяк, за визначенням О. О. Бобринського, належав юнаку.

Жіноче поховання було основним. Навкруги нього зосереджувався і весь інвентар. Біля черепа знайдені дві великі срібні підвіски. Навкруги шийних хребців — залишки намиста з дрібних кістяних (?) та скляних бус. На руках знаходилися браслети, бронзовий — на лівій руці та складений з дрібних бусинок — на правій. За головою, праворуч, у кутку могильної ями лежали кістки корови та барана, а біля них — два залізні ножі з кістяними ручками. Ліворуч, біля голови знаходилися тонка пісковикова плита, два залізні наконечники списів, чорнолаковий канфар, простий ліпний горщик, п'ять круглих металічних каменів, глиняне пряслице та невеликий кістяний наконечник якогось предмета (табл. I, 6). Ліворуч кістяка знайдено 47 бронзових наконечників стріл при залишках сагайдака з дерева та шкіри, залишки двох залізних ножів, бронзове дзеркало із залишками дерев'яного футляра, залишки срібної голки та два астрагали кози. При другому кістяку знайдені залишки залізного браслета, дві бронзові підвіски із слідами блакитної скловидної маси всередині та дві довгасті пронизи — бусини.

Одним з основних датуючих матеріалів цих поховань є бронзові наконечники стріл: невеликі тригранні з плоскими боками граней, тригранні з виїмчастими гранями з схованою або ж виступаючою довгою втулкою (табл. I, 4). Всі ці типи наконечників стріл добре відомі в похованнях скіфського часу як Лісостепу, так і Степу не раніше кінця V, IV—III ст. до н. е.¹ Два залізні наконечники списів, в яких один більших розмірів, мають довге, вузьке, трохи розширене у нижній частині перо, та довгу втулку (табл. I, 16, 17) також належать до типу пізніх (кінець V—IV ст. до н. е.)².

Чорнолаковий канфар був покладений в могилу вже з відбитими в давнину ручками (табл. I, 2). На дні його, з внутрішнього боку відтиснуті чотири пальметки, з'єднані між собою дугами, оточені поясом косих насічок. Між зовнішньою та внутрішньою стінками потовщеного краю канфара вміщено камінець, який вільно пересувався в пустоті і звучав при цьому. За якістю густого, місцями з коричневим відтінком лаку та за чіткістю пальметок на дні, цей канфар слід віднести до IV ст. до н. е.

Друга посудина, знайдена поруч з канфаром, являє собою невеликий ліпний горщик місцевої роботи з короткою шийкою, трохи відігнутими вінцями та широким плоским дном, з гладенькою сіруватою поверхнею (табл. I, 1). Така форма не характерна для посудин раннього скіфського часу. Аналогічна форма зустрічається серед посудин IV—III ст. до н. е. як в Лісостепу (курган біля с. Синьковки, IX могила, III ст. до н. е.³), так і в містах Північного Причорномор'я, наприклад в Ольвії⁴.

В похованні знайдено чотири ножі, два з них опубліковані. Вони мають широке лезо та ручку з кістяними накладками, прикріпленими залізними цвяхами (табл. I, 10, 11). Б. О. Куфтіп, описуючи інвентар поховань дослідженого ним могильника VI—V ст. до н. е. біля с. Бешташені на Кавказі, порівнює знайдені ним в похованнях залізні ножі з ножами з курганів біля Холодного Яру (кургани 20, 19, 28), вважаю-

¹ P. Rau. Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Walga—gebiet, Pokrowsk, 1929, табл. IX, 2, 3; X, 1.

² А. И. Мелькова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат диссертации, М., 1950, стор. 17, 18.

³ Київський історичний музей, могила IX, інв. Б 16—27.

⁴ Т. Н. Книпович, Керамика местного производства из раскопа И, Сб: «Ольвия», т. I, К., 1940, табл. XXVI, 12.

чи останні одночасними кавказьким¹. Проте подібні ножі з кістяними ручками відомі в похованнях Лісостепу не раніше другої половини V ст. до н. е. і значно поширені в Північному Причорномор'ї в IV—III ст. до н. е.

Бронзове дзеркало складалося з круглого диска (діаметр 16,3 см) та ручки, зроблених з однієї тонкої пластини. Ручка трохи звужується донизу і закінчується овальним щитком, перпендикулярним довгою віссю до ручки (табл. I, 3). Аналогічні плоскі дзеркала, ручка яких закінчується в більшості круглим щитком, є поширеною формою дзеркал лісостепового Придніпров'я в V—IV ст. до н. е.² Цю форму дзеркал вважають грецькою, вона добре відома в цей же час в містах Північного Причорномор'я³.

Знайдений на кістках правої руки похованої бронзовий браслет не зберігся і опублікований невдало⁴. Згідно з описом дослідника, він такий самий, як і браслет з кургана 28 того ж могильника (див. нижче).

Цікавими є тут дві великі срібні ушні підвіски — серги. Кожна з них зроблена у вигляді тригранної порожнистої пірамідки, поставленої вершиною донизу, з циліндричним відростком на кінці. До відростка була прикріплена, очевидно, шаровидна підвіска, яка розпалася на дві чашечки. Дужка вушних підвісок у вигляді зігнутої гачком порожнистої трубочки, яка закінчується круглою кнопкою, прикріплена до основи пірамідки. Нижня частина дужки та пірамідка вкриті опуклим крапковим орнаментом (табл. I, 12). Підвіски такого типу в лісостеповому Придніпров'ї нам зовсім невідомі. Єдиною поки що аналогією є підвіска, знайдена в Болгарії, яку відносять до IV ст. до н. е. Вона має таку ж форму, трохи менша нашої за розмірами і виготовлена з золота. Пірамідка орнаментована зерню, а нижня частина (дужки) — філігранню⁵.

Для IV ст. характерні і намиста з дрібних скляних бусин сирого, жовтого та блакитного кольорів. В похованнях Лісостепу, степового Причорномор'я та Приазов'я звичайними в цей же час є браслети, складені з дрібних скляних та більших, очкастих бус⁶.

Невеликі круглі металеві камені, знайдені тут в кількості 5 штук, зустрічались і в інших жіночих похованнях цієї ж групи курганів у кількості 3—5 штук (кургани 26, 28). Вони відомі в курганах IV ст. до н. е. лісостепового Придніпров'я як в жіночих, так і в чоловічих похованнях. Наприклад, по 5 металевих каменів знайдено в курганах 1 та 2 урочища Галущино⁷. 2 металеві камені знаходилися і при жіночому похованні IV ст. до н. е. у згаданому вище кургані біля с. Макіївки і в пограбованому жіночому похованні IV ст. у кургані між селами Капітошівкою і Златополем та ін.⁸

Не цілком зрозуміло призначення кам'яної тонкої плити, знайденої в розглядуваному нами похованні. Дослідник називає її точильною. Така ж кам'яна пісковикова плита знайдена в жіночому похованні кургана 28 тієї ж групи курганів. Аналогічні плити відомі в похованнях лісостепового Придніпров'я, що їх відносять до IV ст. до н. е. Так, наприклад,

¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, т. I, стор. 42.

² Смела, т. I, табл. XIV, 5; ДП, 2, табл. XIII.

³ Ольвія, 1906 р., інв. № 375, альбом дисертації А. І. Фурманської «Меднолитийне ремесло в Ольвії».

⁴ Смела, т. I, табл. X, 13.

⁵ Известия на Български археологически институт, 1932/33, VII, 440, обр. 166.

⁶ Е. Покровська, Розкопки біля с. Макіївки, АП, II, К., 1949, стор. 131; Курган біля радгоспу Аккермень на р. Молочній, Молочанська експедиція, 1951 р., Архів Інституту археології АН УРСР; А. И. Тереножкин, Скифский курган в Мелитополье, КСИА, в. 5, К., 1955, стор. 29; Е. Ф. Покровская, Мелитопольский скифский курган, ВДИ, 1955, № 2, стор. 198.

⁷ ДП, II, стор. 9.

⁸ ИАК, в. 35, стор. 65, курган 485.

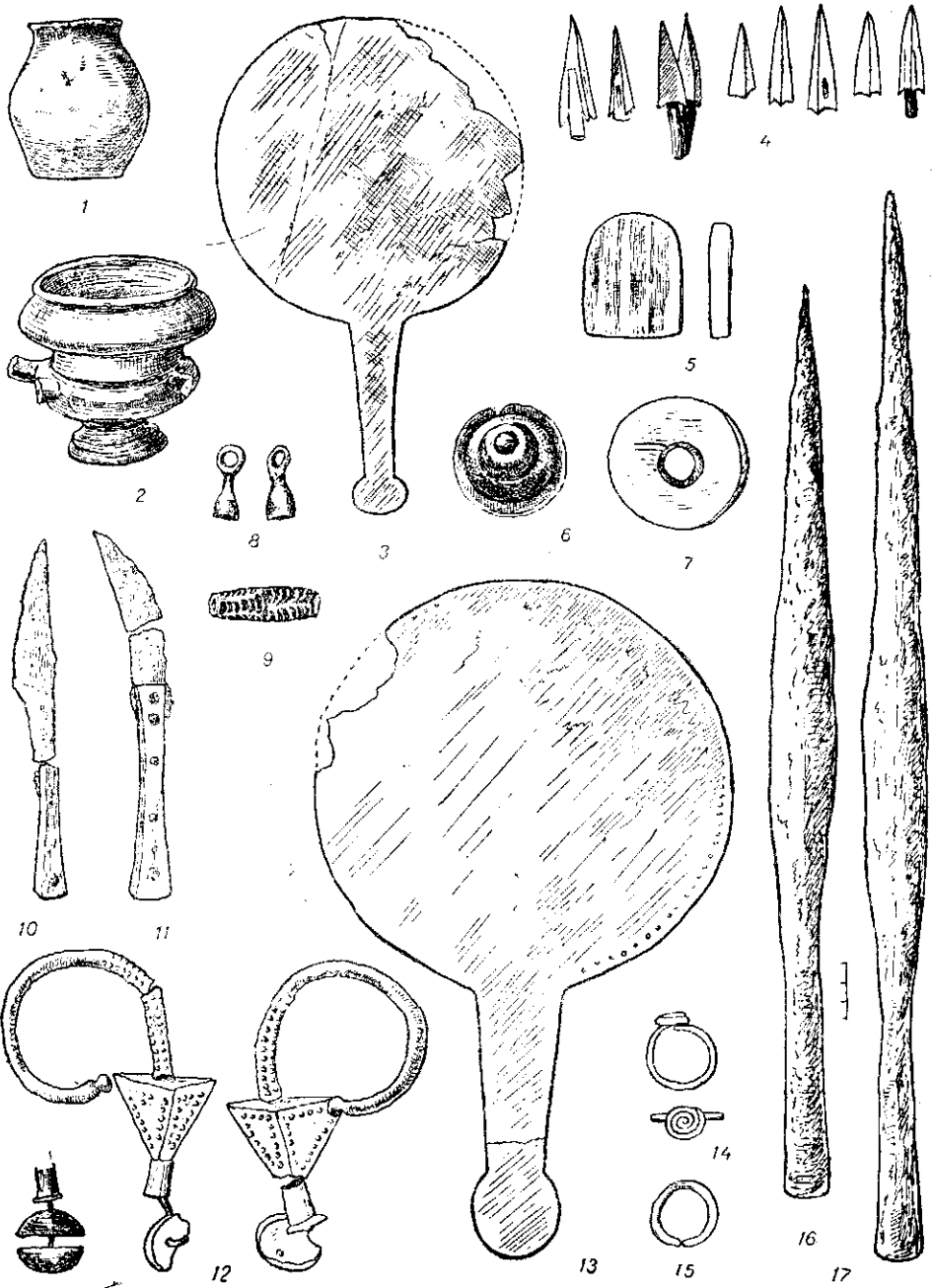

Табл. I. Інвентар поховань кургана 20.

1—12, 16, 17 — з центральної могили; 13—15 — з південної могили. 1—3, 10, 11, 13, 16, 17 — $\frac{1}{4}$ н. в.; 4—9, 12, 14, 15. — $\frac{1}{2}$ н. в.

напівовальна пісковикова плита лежала біля ніг жіночого кістяка згаданого вище кургана недалеко від с. Макіївки. Велика овальна плита знайдена також в кургані 4 біля урочища Галуцино¹. Судячи за залишками пограбованого інвентаря (дзеркало, серги, фарба), — це було жіноче поховання.

Звичайними є і знахідки в жіночих похованнях глиняних пряслиць в кількості від 2 до 5 штук (табл. I, 7). Вони добре відомі як в Лісо-степу, так і в Степу на протязі всього скіфського часу і в наступні періоди.

Інтересним є другий похований цієї ж могили. Виявлення його біля ніг основного жіночого поховання, на боці, з підігнутими ногами і скромний супровідний інвентар дозволяє вважати його особою підлеглою, убитою насильно. О. О. Бобринський вважає, що це — кістяк юнака 18 років. Проте інвентар поховання — залізний браслет, бронзові підвіски, бусини-пронизки свідчать про те, що тут могла бути похована молода жінка.

Предмети, знайдені при другому кістяку, відрізняються від подібних речей інших поховань курганів біля Холодного Яру. Наприклад, залізний браслет зустрічаємо тільки тут, в інших похованнях браслети бронзові або складені з бус; бронзові підвіски у вигляді ковпачків з круглою петлею для підвішування (табл. I, 8) не характерні ні для цієї групи курганів, ні взагалі для поховань скіфського часу басейну р. Тясмин. Подібні підвіски поширені серед пам'яток так званого підгірського типу, датованих V—IV ст. до н. е.²

Залізні браслети взагалі зустрічаються як в рядових жіночих похованнях Лісо степу IV ст. до н. е.³, так і в похованнях підлеглих осіб степових скіфських курганів, наприклад поховання рабині з бокової могили Мелітопольського кургана⁴, або ж рабині в боковому похованні Мордвиновського кургана⁵.

Звичайними в похованнях IV—III ст. до н. е. є знахідки пронизок із скловидної коричньової маси з білими прошарками (табл. I, 9).

Північна могильна яма кургана № 20 мала менші розміри — діаметр 1,5 м, глибина 1,14 м. На дні ями лежав кістяк чоловіка у витягнутому положенні, орієнтований на схід. Так само як і у описаному вище похованні, за головою цього похованого лежали залишки напутньої їжі (кістки коля та барана), які супроводжувалися уламками двох залізних ножів з кістяними ручками тих же зразків. Праворуч, біля голови, знаходилися два залізних наконечники списів. Воші не збереглися, але відомо, що один з них був, так само як і в центральному похованні, трохи більших розмірів. Праворуч же, біля колін, знайдено залізне вістря із слідами дерев'яної ручки. Ліворуч, біля черепа, при залишках шкіряного сагайдака лежали 32 бронзових накопечайки стріл, які відносилися до тих же типів кінця V—IV ст. Біля ліктя лівої руки знаходився кістяний набалдашник у вигляді голови лева, а в ногах — полумапа залізна пряжка з язичком. В похованнях раннього скіфського часу пряжки з язичком невідомі, але зустрічаються в похованнях IV—III ст. до н. е., як наприклад, в ряді воронезьких курганів⁶.

Таким чином, основний інвентар чоловічого поховання північної

¹ ДП, II, стор. 11, табл. XXXV, 700.

² В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині 1950 р., АП, т. VI, табл. II, 5; його ж, Пам'ятники ранньої пори залізного века в южній частині Полесья УРСР, Доклади VI конференції Інститута археології, К., 1953, стор. 201, рис. 13.

³ Смела, III, стор. 41, курган 330.

⁴ А. И. Тереножкин, цит. праця.

⁵ Н. Макаренко, Первый Мордвиновский курган, Гермес, № 11—12, 1916, стор. 272.

⁶ С. Н. Замятнин, Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем, СА, VIII, М., 1946, стор. 16, 41, 48, 49.

могильної ями не відрізняється за часом від інвентаря жіночого поховання центральної могили кургана 20 і цілком може бути віднесений до IV ст. до н. е.

Цікавим у цьому похованні є кістяний набалдашник у вигляді голови лева, викопаний в круглій скульптурі (рис. 1), зробленій грубувато. Трактовка деталей схематична. Голова лева представлена у профіль з напіввідкритою пащею. Паща заповнена язиком, який звисає вниз, слабо виділеним верхнім і нижнім рядом зубів та обведена каймою губ. На шиї, від вуха донизу, вміщено досить схематичне зображення

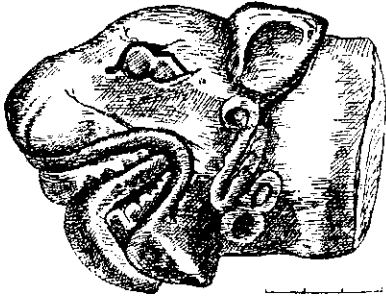

Рис. 1. Кістяний набалдашник з чоловічого поховання кургана 20.

голови, очевидно, довгодзьобого птаха. На місці уявлених очей птаха вміщені отвори для прикріплення набалдашника до древка. В нижній частині набалдашника знаходиться отвір для надівання на древко.

Зображення голови лева є одним з поширених мотивів скіфського звірного стилю V ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я¹ і далеко на сході — в Сибіру². Голова лева в більшості випадків зображена в плоскому рельєфі з вискаленою пащею, чим і відрізняється від скульптурної голови лева з Холодного Яру, зображеної з відкритою пащею і висунутим язиком. Єдиною аналогією останньої в лісо-степовому Придніпров'ї можна вважати голову лева, знайдену в одному з курганів біля м. Шполи³. Вона зроблена з слонової кістки з вставними янтарними (?) очима, але відрізняється від холоднорської своєю чудовою роботою і відноситься, здається, до більш раннього часу (VI ст. до н. е.).

О. О. Іессен знаходить найближчі аналогії шполянській голівці лева в ассирійському мистецтві і на цій підставі відносить її до предметів східного походження⁴. Аналогічні зображення голівки лева або ж усєї фігури були поширені в античному мистецтві VI, V, IV ст. до н. е. (наприклад, реалістичні зображення на іонійських монетах та гемах). Б. В. Фармаковський на цій підставі вважав, що цей мотив з Іонії проник до Північного Причорномор'я⁵. М. І. Ростовцев називає набалдашник з Холодного Яру характерним ольвійським, приналежним до раннього часу (VI—V ст. до н. е.)⁶. Можливе його ольвійське походження припускає і С. І. Капошина⁷. Проте серед відомих кістяних художніх виробів VI—V ст. до н. е., знайдених в Ольвії та виготовлених, очевидно, в її майстернях, немає таких, які можна безпосередньо зіставити з набалдашником з Холодного Яру. Розглядувані С. І. Капошиною ольвійські кістяні пластинки із зображенням грифона, а також опубліковані нею інші кістяні, бронзові та золоті вироби, знайдені як в Ольвії, так і в курганах Лісостепу VI—V ст. до н. е., мають мало спільного як за трактовкою мотивів, так і за характером виконання із скульптурною голівкою лева з кургана 20. Для цієї голівки не характерна тонка робота, властива виробам ранньоскіфського часу. Це підтверджується і рельєфним зображенням голови грифона, вміщеної на набалдашнику

¹ Б. В. Фармаковський, Арханчеський період в Росії, МАР, 34, СПб. 1914, стор. 32.

² В. Б. Радлов, Сибірські древності, СПб., 1896, т. XI, 1, 6.

³ Смела, II, стор. 131.

⁴ А. А. Іессен, Грецька колонізація Северного Причорномор'я, Л., 1947, стор. 47.

⁵ Б. В. Фармаковський, Арханчеський період в Росії, МАР, 34, стор. 32.

⁶ М. І. Ростовцев, Скифія і Боспор, стор. 480.

⁷ С. І. Капошина, Памятники звірного стилю из Ольвии, КСИИМК, в. XXXIV, М., 1950, стор. 49.

нижче вуха лева. Вона виконана схематично, являє собою лише символізацію образу грифона, що характерно вже для занепаду звіриного стилю, тобто для кінця V—IV ст. до н. е. Таким чином, кістяний набалдашник не суперечить датуванню інвентаря цього північного чоловічого поховання IV ст. до н. е.

Південна могильна яма, найбільша з трьох могил кургана 20 (діаметр 4,9 м, глибина до 1,5 м), містила залишки жіночого поховання. Кістяк лежав у витягнутому положенні, напівбоком праворуч, орієнтований головою на схід. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута у лікті. З обох боків біля черепа знайдені срібні серги у вигляді невеликих тонких кілець. На кістках розкидані дрібні різнокольорові буси. Під праве плече похованої було покладено бронзове дзеркало із слідами дерев'яного футляра. Кінець ручки дзеркала обламаний і знаходився нижче ліктя правої руки. При кістках знайдені: тонке срібне кільце з спіральним щитком та уламок срібної прикраси у вигляді плоского стерженька з роздвоєним кінцем. За головою похованої виявлені кістки коня — залишки напутьної їжі — та звичайний ніж з кістяною ручкою. В ногах знайдено грудку червоної фарби, уламок залізного кільця та предмет невідомого призначення. Він являв собою невелику прямокутну, заокруглену зверху пластину, зроблену із зуба коня. На поверхні емаль зуба утворює наскрізні вертикальні білуваті смужки. О. О. Бобринський розглядає її як амулет або іграшку (табл. I, 5).

Дзеркало являє собою великий плоский диск (діаметр 21,7 см) з плоскою, зробленою з одного листа з диском, ручкою. Ручка звужується донизу і закінчується круглим щитком. По краю диска дзеркала нанесено ряд тонких наколів, які утворюють на зворотному боці ледве помітні горбочки (табл. I, 13). Аналогічні дзеркала, як згадувалося, були поширені в Північному Причорномор'ї в V—IV ст. до н. е. Не виключена можливість їх місцевого виготовлення за грецькими зразками. Близькою аналогією цьому дзеркалу є дзеркало, знайдене в одному кургані IV ст. до н. е. в урочищі Дар'ївка біля Шполи¹.

Форми і розміри дзеркал цілком співпадають. Диск дар'ївського дзеркала також прикрашений по краю рядом тонких проколів. Цілком імовірно, що обидва дзеркала походять з однієї майстерні.

Серги представлені двома невеликими кільцями з тонкого срібного дроту. Подібні серги, виготовлені з срібного або бронзового дроту звичайні в жіночих похованнях IV ст. до н. е. Вони часто прикрашені вдягнутими в них скляними або пастовими бусинами (табл. I, 15).

Знайдене в могилі кільце з срібного дроту має спіральний щиток, утворений одним з кінців дроту. Аналогічні кільця з бронзового дроту відомі нам і в пізніший час (II ст. до н. е.)², але вони відрізняються від нашого тим, що щиток утворюють два кінці дроту, загорнуті з двох боків щитка на ободок кільця (табл. I, 14).

Таким чином, всі три поховання кургана 20 відносяться до IV ст. до н. е.

Курган 19 добре відомий в археологічній літературі за знахідкою в ньому халцедонової циліндричної печатки, яку дослідники розглядають як ахеменидську, відносячи її до VI ст. до н. е. О. О. Іессен у своїй праці «Грецька колонізація Північного Причорномор'я» до головних знахідок ассирійського походження, які проникли в ранньоскіфський час до Лісостепу, відносить насамперед цю циліндричну печатку. Він говорить, що «курган, в якому вона була знайдена, містив пограбоване поховання; інвентар його — залізні наконечники списів, мідні наконечники стріл та

¹ Смела, II, табл. XIV, 5.

² М. Ebert, *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzup*, ч. II, 1913, стор. 77, рис. 83. З *о. і.* Таке ж кільце з Ольвії зберігається в Одеському музеї, інв. № 43 438 (А. І. Фурманська, згад. праця, табл. 14, 8).

кілька інших дрібних предметів — не суперечать віднесенню поховання до VI ст. до н. е.»¹. Проте аналіз матеріалу поховання кургана 19 дозволяє датувати його цілком інакше. Невисокий насип кургана (висота до 0,7 м) прикривав собою одну велику яму, круглу в плані, діаметром 4,25 м, глибиною до 2 м, яка містила в собі цілком зруйноване жіноче поховання. Насамперед слід відзначити, що до складу інвентаря, так само як і в жіночому похованні центральної могили кургана 20, входили предмети озброєння. Вони представлені тими ж типами бронзових наконечників стріл, двома залізними наконечниками списів, з яких один — більших розмірів. В могилу як нанутню їжу було покладено також

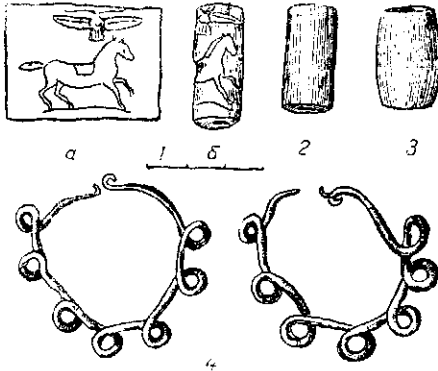

Рис. 2. Речі з поховання кургана 19.

м'ясо корови та барана і два залізні пожі з кістяними ручками. Крім того, до складу інвентаря входила пара срібних серг-підвісок та три циліндричні пронизки: кістяна (рис. 2, 3), скляна, гладка (рис. 2, 2) та згаданий халцедоновий циліндр-печатка (рис. 2, 1).

Пара срібних серг — вушних підвісок являє собою кільця, з незігнутими, загнутими гачком кінцями (рис. 2, 4). Вони зроблені з дроту, загорнутого в кількох місцях, утворюючи в місцях перегину круглі петельки. Цілковитих аналогій таким сергам-підвіскам нам поки що неві-

домо. Навряд чи можна їх шукати в пам'ятках ранішого часу, ніж IV ст. до н. е. Серги з такого ж срібного дроту, але інші за формою, знайдені, як побачимо нижче, в похованнях кургана 28 того ж могильника, який ми датуюмо IV ст. до н. е.

Таким чином, основний інвентар поховань кургана 19 аналогічний інвентарю кургана 20 і належить IV ст. до н. е. Наявність в ньому такого раннього предмета, яким вважають халцедонову печатку, не може бути підставою для раннього датування цього поховання, тим більше, що датування самої печатки VI—V ст. до н. е. не має твердих підстав.

Циліндрична печатка зроблена з білого чистого халцедону. На ній вигравірована фігура коня, що біжить, з підрізаною гривною, підв'язаним хвостом та з сідлом. Над ним, під верхнім краєм циліндра, зображена емблема ассирійського крилатого сонячного божества (рис. 2, 1а, в). В VI ст. до н. е. циліндричні печатки з халцедону та інших каменів були основною формою печаток перської гліптики. Вони характеризувалися одноманітністю зображень, які передавали переважно складні символічні сцени, що займали всю площу циліндра².

Тільки в кінці V ст. та в IV ст. до н. е. під впливом грецького мистецтва, який посилювався, змінюється вибір сюжету і його трактовка.

Поряд з фантастичними тваринами частіше зображаються представники реальної фауни. Незважаючи на значний грецький вплив, як відзначає А. Фуртвенглер, в перській гліптиці V ст. до н. е. зберігся свій власний стиль, самостійність і свої сюжети.

На підставі наведених фактів зрозуміло, що циліндрична печатка з халцедону кургана 19 не може бути віднесена до виробів перської гліптики VI—V ст. до н. е. Ми відносимо цю печатку до творів іоній-

¹ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 47.

² А. Furtwängler, Die antiken Gemmen, т. I, табл. I; М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1926, стор. 52, 53.

ського мистецтва V—IV ст. до н. е. Грецьке мистецтво цього часу, сильно діючи на перську гліптику, в той же час багато чого запозичує в останньої. Так, наприклад, поруч з скарабсоїдами — звичайною формою грецької печатки V—IV ст. до н. е. — використовується і перський циліндр¹. Проникають в Грецію і багато з перських мотивів, наприклад: крилата фантастична тварина з людською головою, зображення голови лева з висунутим язиком, схематичне зображення крилатого сонячного божества, подібного зображенню на нашому циліндрі з халцедону², та ін.

Тут зображення коня, що біжить, незважаючи на такі деталі, як сідло та підв'язаний хвіст, запозичених також на сході, виконано в грецькій манері. Навкруги фігури коня залишено вільне поле. Тонкою, нерівною лінією лише підкреслюється поверхня, на якій біжить кінь. Зображення коня та інших тварин (в більшості диких), виконаних в такій же манері, добре відомі на іонійських гемах класичного часу³. Халцедонова печатка кургана 19 цілком відповідає особливостям грецької гліптики кінця V—IV ст. до н. е. і робить можливим припускати її грецьке походження.

Отже, на підставі сказаного, поховання кургана 19 відноситься до IV ст. до н. е.

Поховання кургана 28 та західне (четверте) поховання кургана 26 за рядом ознак відноситься дослідниками до пізнішого часу, ніж інші поховання курганів біля Холодного Яру⁴. Обидва ці поховання відрізняються від інших і своєю складнішою конструкцією поховальних споруд. Курган 28 (висотою до 1 м) мав одну ґрунтову прямокутну яму. Яма розмірами 4,26 × 1,15 м розширена у своїй нижній частині, що відзначалося і в інших могильних ямах курганів Холодного Яру, містила в собі залишки дерев'яного спорудження. Воно складалося з дерев'яної підлоги та з одного, а можливо, із двох дахів, які прикривали яму. Перекриття могили спиралося на стовпи, вкопані по краях навкруги ями.

За складом інвентаря, це поховання належало жінці. Порівнюючи його інвентар з інвентарем жіночого поховання центральної могили кургана 20, відзначимо, що, незважаючи на відсутність тут предметів озброєння, склад їх в основному має багато спільного. Так само як і в похованні кургана 20, за головою, біля стінки ями лежали кістки корови, а з ними — залізний ніж з кістяною ручкою звичайного зразка. Ліворуч, за головою похованої, була покладена кам'яна тонка прямокутна плита, п'ять металевих камнів та два глиняні біконічні пряслиця (табл. II, 12, 13). Біля плити знайдено невеликий овальний пісковиковий камінь з видовбаною серединою та із залишками чорної фарби⁵. Бронзове дзеркало знаходилося праворуч, біля голови похованої. З обох боків біля черепа знайдені срібні серги. Біля шийних хребців розсипані дрібні сині та інших кольорів бусинки, які склали намисто. Новим в цьому похованні була наявність бронзової тонкої фібули, знайденої на правій руці вище ліктя, та скловидного кружечка-медальйона з рельєфним тонким зображенням жіночої фігури з птахом. Біля кисті лівої руки був такий же кружечок, але більших розмірів, з слідами якогось зображення, нанесеного на шар білої маси. Біля правої руки знайдені уламки тонких залізних голок.

Дзеркало цього поховання відрізняється від дзеркал поховань кургана 20 як невеликими розмірами диска (діаметр 13,5 см), так і довгою ручкою з кістяними накладками, прикріпленими залізними гвіздками

¹ А. Furtwängler, цит. праця, т. III, Leipzig—Berlin, 1900, стор. 133; М. И. Максимова, цит. праця, стор. 53.

² А. Furtwängler, Там же, т. I, табл. XII, 2; т. III, стор. 145, рис. 103.

³ А. Furtwängler, цит. праця, т. I, табл. IX, 12, 31; табл. XIV, 16, 41; т. III, стор. 145.

⁴ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480.

⁵ Смела, I, табл. IV, 10.

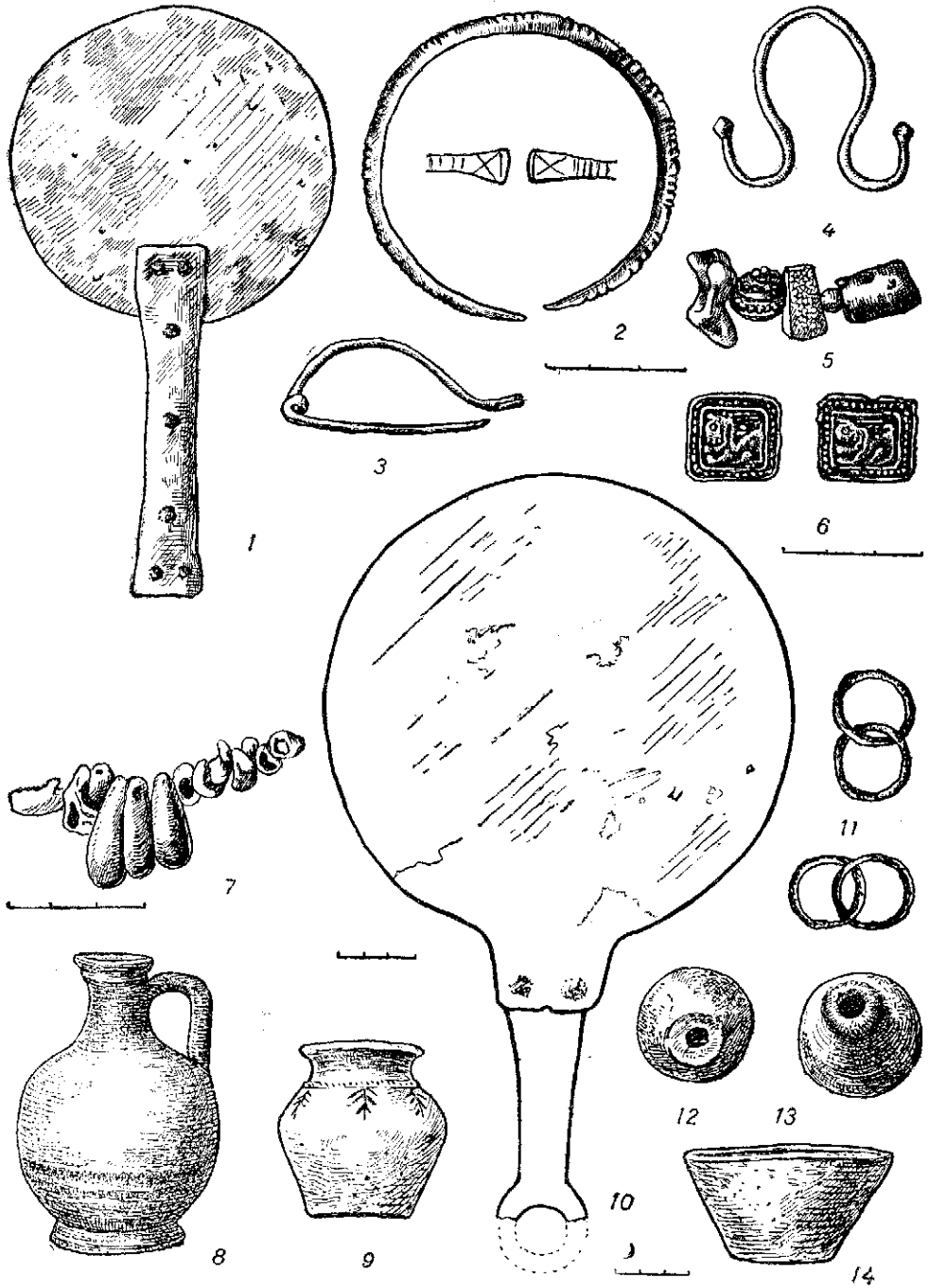

Табл. II. Інвентар поховань курганів 21, 22, 26, 28.

1-4 — речі з поховання кургану 28; 5-6 — буси і золоті бляшки з кургану 21; 7 — намисто з дитячого поховання центральної могили кургану 22; 8-9 — посудини з дитячого поховання південної могили кургану 22; 10-14 — речі з четвертої західної могили кургану 26.

(табл. II, 1). Дзеркала з кістяними ручками характерні для поховань кінця V—IV, III ст. до н. е.

Бронзовий браслет кургана 28, очевидно, подібний до браслета центрального поховання кургана 20. Зовнішня поверхня його прикрашена нарізками, розташованими групками, а розплющені кінці орнаментовані поперечними рисками та відрізками лінії, що перетинаються, утворюючи косий хрест (табл. II, 2). Аналогічні рубчасті браслети добре відомі в лісостеповому Придніпров'ї і серед пам'яток V ст. до н. е.¹ Сплющені кінці цих браслетів оформлені в звіришому стилі. Це відрізняє їх від браслетів кургана 20 та 28 Холодного Яру.

Срібні серги зроблені з такого самого дроту, як серги кургана 19, і мають ліроподібну форму. Їх відігнуті кінці закінчуються круглими шишечками (табл. II, 4). Подібної форми бронзові прикраси, але із загостреними кінцями, знайдені в могильнику Піски (Румунія). Вони супроводжувалися уламками фібули латепського типу та браслетиками з тонкого дроту, кінці яких мали такі ж шишечки, як і на наших підвісках. На цій підставі поховання кургана 28 відносили до пізнього часу (II ст. до н. е.)².

Між тим аналогічні вушні підвіски ліроподібної форми добре відомі в похованнях V ст. до н. е. в Болгарії (курган Мушовіца, Кукова могила та ін.)³. Вони зроблені із золота, кінці стрижня прикрашені філігранню і мають пірамідки, орнаментовані зерню. Подібної форми золоті підвіски зустрінуті в похованнях Ольвії V ст. до н. е.⁴ та поширені на Боспорі. Боспорські підвіски в більшості мають трохи іншу форму. Е. О. Прушевська вказує, що такі підвіски беруть свій початок в іонійських зразках⁵. На Боспорі вони виготовлялися з електру, золота, а також срібла і навіть міді.

Бронзова тонка фібула кургана 28 зроблена з одного куска дроту. Спинка її зігнута дугою. Один кінець витягнутий в бік і відламаний. До нього прикріплений приймач. Другий кінець дуги згорнутий в петлю і переходить у голку (табл. II, 3). Фібула безперечно належить до типу фракійських, поширених на південь від Дунаю в V—IV ст. до н. е.⁶ Такі фракійські фібули подекуди зустрічаються в Греції (Олінф)⁷, а також і на інших сусідніх з Болгарією територіях. У нас, в Північному Причорномор'ї, знахідки фібул цього типу поодинокі.

Значний інтерес мають «медальйони» з білої скловидної пасти з нанесеними на них зображеннями. На жаль, ці предмети не збереглися. Вони цілком розпалися зразу ж після їх відкриття, і уявлення про них ми маємо лише на підставі опису, зробленого О. О. Бобринським⁸.

Один з них являє круглу, тонку пластинку (за О. О. Бобринським, розміром в срібний карбованець) з білої маси, на якій зображена жіноча фігура у напівсидячому положенні, яка спирається на лікоть лівої руки. Правою рукою вона торкалася голови птаха, який стояв перед нею, мабуть лебедя або гуски. Перед обличчям жінки зображено дерево з листям. Робота відзначалася тонкістю та чудовою обробкою дета-

¹ В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне реки Сулы, КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 37.

² Bella Posta, Archcologische Studien auf Russischen Boden, t. I—II. Budapest—Leipzig, 1905, стор. 467; М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480.

³ Б. Филов, Новооткрыты Тракийски гробници от Дуванлии, ИБАИ, VII, стор. 262; його ж, Новы находки от античната гробница при Дуванлии, ИБАИ, IV, 1926—1927, стор. 35, рис. 16; Н. Велковъ, Могильни гробни находки от Дуванлии, ИБАИ, VI, 1930—1931, стор. 39, табл. XI, 2.

⁴ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 40, рис. 151;

ОАК за 1909—1910 гг., стор. 94, рис. 18.

⁵ Е. О. Прушевская, Художественная обработка металла, Сб. «Античные города Северного Причерноморья», т. I, М., 1955, стор. 337, 338.

⁶ В. Миков, Тракийский тип фибулы, ИБАИ, т. VI, 1930—1931, стор. 149.

⁷ P. Robinson, Excavations at Olynthus, London, 1941, p. X, табл. XXII, 357, 358.

⁸ Смела, т. I, стор. 75.

лей. Опис цієї речі дозволяє припускати, що вона була гемою, зробленою з білого скляного сплаву¹, на зразок так званих скарабеоїдних гем, поширених, як і розглянутий халцедоновий циліндр, в Греції в V—IV ст. до н. е.² На нашій гемі перед жінкою зображено, очевидно, журавля. Зображення запівлежачої жінки, яка підтримує голову журавля, було одним з улюблених мотивів IV ст. до н. е., які прикрашали подібного роду вироби. Так, наприклад, такий самий мотив є на халцедоновій скарабеоїдній гемі грецької роботи британського музею, датованій IV ст. до н. е. (рис. 3)³. Але тут перед лицем жінки вміщено крилату мурашку.

Рис. 3. Халцедонова гема IV ст. до н. е. (колекція Британського музею) (трохи збільшено).

Зображення жінки з журавлем відомі в IV ст. до н. е. і на грецьких циліндрах з коштовних каменів⁴.

Другий кружок, трохи більшого розміру, з такої ж білої маси, знайдений в кургані 28, очевидно, також являє собою аналогічну гему, але зображення на ньому розібрати не вдалося.

Таким чином, гему, знайдені в кургані 28, відносяться до IV ст. до н. е. і узгоджуються з датуванням інших речей цього поховання.

Курган 26 містив чотири ґрунтові могильні ями: одна — маленька, з дитячим похованням, дві — прямокутні з пограбованими чоловічими похованнями та непограбоване жіноче поховання, яке відносилось дослідником до пізнього часу. Могильна яма цього поховання мала круглу в плані форму і розширювалася до дна (діаметр 2,8 м, глибина до 1,75 м). Як і в кургані 28, дерев'яний дах, який перекривав яму зверху, спирався на вкопані по краях ями стовпи. Кістяк лежав у витягнутому положенні на спині, орієнтований на північ. Так само як і в похованнях розглянутих вище курганів, за головою похованої, трохи вище дна ями, лежали кістки напутної їжі, які супроводжувалися ножем звичайного зразка з кістяною ручкою. Так само, як і в кургані 28 та в південній могилі кургана 20, дзеркало лежало праворуч голови, частково під плечем похованої. Біля шийних хребців розсіпані дрібні скляні бусинки синього та блакитного кольорів, які склали намисто, тут же знаходилися шість пар тонких срібних кілець, просунутих одне в одне. На правій руці був браслет з дрібних бус, поруч лежав уламок дерев'яного предмета, пофарбованого в червоний колір. Праворуч, біля руки, знаходився кусок білила. П'ять глиняних пряслиць та три металевих камені лежали праворуч, біля ступнів ніг, і тут же стояла глиняна чашечка. Вище лежали уламки залізних голок.

Особливістю цього поховання, яке дало підставу для пізнього його датування, були залишки одягу з шерстяної тканини з візерунчастими галунами синього, червоного та жовтого кольорів, знайдені у верхній частині кістяка, а також залишки взуття у вигляді великих плоских кругів з тонких шарів березової кори, що розпалися на частини, з рядами дрібних отворів по зовнішньому краю. Залишки взуття лежали під ступнями ніг⁵. Залишки одягу в похованнях курганів Холодного Яру, за свідченням дослідника, простежувалися неодноразово, але тільки в цьому похованні кургана 26 вони так збереглися, що можна було визначити тканину та її забарвлення⁶.

¹ А. Furtwängler, цит. праця, т. III, стор. 135.

² Там же, стор. 128; М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Л., 1929, стор. 21—38.

³ А. Furtwängler, цит. праця, т. I, табл. XIII, 20.

⁴ А. Furtwängler, цит. праця, т. III, стор. 133.

⁵ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 480; О. О. Бобринський знаходить аналогії такому взуттю в сибірських старожитностях, див. Смела, т. I, стор. 88.

⁶ Смела, т. I, стор. 88.

Бронзове дзеркало цього поховання складалося з плоского диска з широким, коротким прямокутним відростком, який являв собою верхню частину ручки дзеркала. До нього була прикріплена вузька довга бронзова ж пластинка, трохи звужена донизу, з круглою петлею на кінці — нижньою частиною ручки. Ця нижня частина ручки була прикріплена до верхньої за допомогою двох залізних заклопок, розташованих горизонтально по краях (табл. II, 10). Помітні отвори і від двох інших бронзових заклопок, розташованих посередині одна над одною. Форма дзеркала — грецька, «аргосько-корінфського» типу. Уламок такого дзеркала, але з прикріпленою у верхній частині пластинкою з рельєфною передачею грецького міфологічного сюжету знайдений в Ольвії¹ і відноситься до V ст. до н. е. Аналогічне дзеркало зустрінуто в кургані Мушовіца V ст. до н. е., біля Дуванлії (Болгарія)². На відміну від нашого дзеркала, згідно опису, ручка його суцільна, зроблена з однієї пластини з диском дзеркала.

Срібні парні колечки, зроблені з тонкого дроту, які складали, очевидно, намисто, аналогічні сергам-колечкам жіночого поховання південної могили кургана 20. Останні відрізнялися лише трохи більшими розмірами (табл. II, 11). Подібного роду прикраси у похованнях лісостепового Придніпров'я нам поки що не відомі.

Посудина, знайдена біля ступнів ніг похованої, являє собою глибоку конічної форми ліпну чашечку з прямим краєм, з черв'яною темнобурою поверхнею (табл. II, 14). Чашечки такої форми не характерні для ранньоскіфського часу. Вони зустрічаються значно пізніше на поселеннях і городищах Північного Причорномор'я, наприклад, на Кам'янському городищі³.

Таким чином, ми бачимо, що західне жіноче поховання кургана 26 близьке за часом до інших поховань курганів Холодного Яру і що знайдені при ньому залишки одягу та взуття є зразками скіфського часу.

Зруйновані жіночі поховання знайдені також в північній могилі кургана 22 та в кургані 21. Перший з них містив три могильні ями: центральну — з чоловічим похованням, північну — з жіночим та південну — з дитячим. Залишки інвентаря жіночого поховання вказують на набір, звичайний для цієї групи поховань.

Поховання в кургані 21 було єдиним з усіх поховань в курганах Холодного Яру, де були знайдені золоті речі. Тут, у великій прямокутній ямі (розміри 4,9 × 4,2 м), серед уламків людських кісток, знайдені кістки корови або коня, кілька круглих та квадратних бус, серед яких були янтарні, срібні та просвердлений зуб (табл. II, 5), невеликий срібний лист та шість золотих нашивних квадратних бляшок із зображенням грифона. Такі золоті бляшки звичайні в скіфських похованнях IV ст. до н. е. (табл. II, 6).

В курганах 22, 23, 26 (2) та 30 відкриті залишки чоловічих поховань, інвентар яких цілком аналогічний чоловічому похованню кургана 20. За головою похованих знаходилися кістки корови та залізний ніж. При кістках були бронзові наконечники стріл та по два наконечники списів. Похований в кургані 22 загинув в бою, про що свідчать бронзовий наконечник стріли, виявлений всередині лобної частини черепа.

Дитячі поховання трапилися лише в трьох випадках — два поховання в кургані 22 та одне — в кургані 26. В південній могилі кургана 22 поховання виявилось незрушеним. Воно належало підлітку 10—12 ро-

¹ Б. В. Фармаковский, Арханчеський період в Росии, МАР, 34, СПб., 1914, табл. X, 10.

² И. Велковъ, Могильни гробни находки отъ Дуванлии, ИБАИ, VI, 1930—1931, Софія, 1932, стор. 30, рис. 26.

³ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 97, табл. IX, 13.

ків. Кістяк лежав у витягнутому положенні головою на захід. За головою знаходилися кістки корови, барана та ребро свині. Праворуч від голови стояли дві посудини, а на кістках були розсипані скляні та кістяні буси. Одна з посудин являла собою невеликий, грубуватої роботи грецький глечик з круглим корпусом на кінцевій підставці з вузьким горлом, яке закінчувалося воронкоподібними вінцями (табл. II, 8). Аналогічний сіроглиняний глечик знайдений в одному з поховань Ольвії, датованому III ст. до н. е.¹ Друга посудина являла собою ліпний, місцевої роботи, невеликий горщик з високими плічками і широким плоским дном, з короткою шийкою та відігнутими назовні вінцями. Поверхня горщика шорстка. Біля основи шийки нанесені рельєфні валики з косими нарізками. Від нього вліз, на плечі посудини, спускаються рідко поставлені короткі відрізки ялинкового орнаменту (табл. II, 9). Форма цієї посудини — не рання. Її можна порівняти з горщиками з кургана біля с. Синьківки (IV—III ст. до н. е., фонди Київського історичного музею). Уламок ліпної посудини аналогічної форми та орнаментування, зустрінутий на поселенні IV ст. до н. е. в околицях Ольвії — Закисовій балці.

При другому дитячому зруйнованому похованні того ж кургана, відкритому на захід від могильної ями центрального чоловічого поховання, зібрані залишки намиста, до складу якого входили просвердлені черепашки, зуби оленя та уламок клешні краба (табл. II, 7). Такий самий склад мало і намисто в похованні рабині відомого Мелітопольського кургана (IV—III ст. до н. е.).

Отже, всі розглянуті нами кургани біля Холодного Яру належать до IV ст. до н. е.

Наявність трьох-чотирьох одночасних поховань під одним насипом досі не відома в курганах лісостепового Придніпров'я, IV ст. до н. е., але такі кургани зустрічалися в Степу (наприклад, в одному з курганів IV ст. до н. е. в с. Кут, Дніпропетровської області — розкопки Д. Т. Березовця). Не характерна для курганів скіфського часу Лісостепу і кругла у плані могильна яма з розширенням до дна. Звертає увагу відсутність сталої орієнтації похованих.

Чоловічі поховання являють собою могили піших воїнів. Вони мають однаковий склад озброєння. Предмети кінського спорядження та кераміка в них цілком відсутні, що характерно для рядових чоловічих поховань IV ст., розташованих в степовій і, частково, в лісостеповій смугах.

Такий самий склад озброєння мала і частина жіночих поховань Холодного Яру (кургани 19 та 20). З подібним явищем ми зустрічаємось і при дослідженні жіночих поховань IV—III ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Особливістю інвентаря поховань цих курганів є наявність ряду предметів, не характерних для лісостепового Придніпров'я і не зустрінутих в рядових скіфських степових курганах. Тільки в окремих випадках деякі з них трапляються в Північному Причорномор'ї. Це — певного типу срібні вушні підвіски — серги, фібули фракійського типу, місцем поширення яких є територія на південь від Дунаю.

Халцедонова циліндрична печатка, так само як і гема з кургана 28, являють собою виріб іонійських майстрів IV ст. до н. е. і не можуть бути доказом ранніх зв'язків населення Лісостепу з країнами Близького Сходу, як це вважалося. Тим самим сумнівним стає питання про наявність в VI—V ст. до н. е. цих зв'язків. Знахідки такого роду речей, виготовлених в Греції в V—IV ст. до н. е., є рідкісними у лісостеповому Придніпров'ї, і такими ж рідкісними вони є і в містах Північного Причорномор'я.

¹ Колекція Державного Ермітажа, інв. № 0/12356.

Всі типи грецьких бронзових дзеркал, окремо зустрінуті в похованнях V—IV ст. до н. е. в Лісостепу та Степу, цілком представлені в курганах Холодного Яру. Грецьке походження має, очевидно, і кістяний набалдашник у вигляді голови лева з кургана 20.

Все сказане дозволяє виділити поховання курганів біля Холодного Яру з маси поховань лісостепоного Правобережжя і поставити питання про можливу приналежність їх до іншої групи населення — власне скіфів. IV ст. до н. е. знаменне походами скіфів у Фракію та завоюванням ними території на південь від Дунаю. Зв'язок з Фракією, на думку деяких дослідників (А. П. Манцевич та ін.), простежується в IV—III ст. до н. е. в інвентарі багатих скіфських курганів Північного Причорномор'я. Аналіз речового матеріалу поховань курганів біля Холодного Яру дозволяє бачити ці зв'язки і в лісостеповому Придніпров'ї.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

КУРГАНЫ IV в. до н. э. У ХОЛОДНОГО ЯРА ВБЛИЗИ м. СМЕЛЫ

Резюме

Курганы в урочище Холодный Яр близ Смелы были раскопаны А. А. Бобринским еще в конце прошлого века.

Отдельные предметы инвентаря из погребений этих курганов хорошо известны в археологической литературе, хотя и не нашли правильной исторической интерпретации. Некоторые исследователи считают, что часть из них имеет ассирийское происхождение, или же принадлежит к ранним изделиям античных городов Северного Причерноморья. На этом основании курганы, в которых были найдены упомянутые вещи, отнесены к VI—V вв. до н. э.

Тщательное изучение погребального инвентаря позволило автору пересмотреть их датировку и отнести время возникновения этого могильника к IV в. до н. э.

Вместе с тем изменилось представление об историческом значении этих вещей из курганов у Холодного Яра. Если раньше они неправильно использовались для доказательства связей Среднего Поднепровья со странами древнего Востока, то теперь они свидетельствуют о связях скифов с античными городами Северного Причерноморья и с Фракией.